

ШЛЯХ ДУХОВНОГО СТАНОВЛЕННЯ У ФІЛОСОФСЬКО-РЕЛІГІЙНИХ ПОГЛЯДАХ ПРЕДСТАВНИКІВ УКРАЇНСЬКОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ І РАНЬОМОДЕРНОЇ ДОБИ В КОНТЕКСТІ ВЧЕННЯ ПРО ТЕОЗИС

У статті авторка намагається проаналізувати бачення шляху духовного становлення у філософських і релігійних поглядах представників українського середньовіччя та ранньомодерного періоду в контексті вчення про теозис. Відзначається, що доктрина обоження вважається основною для богослов'я святості. Теозис, суть якого полягає у відновленні людиною в собі Божого образу та його подоби, – це головна життєва мета з позицій Східної Церкви. А вже поєднання людської та Божественної сутності відкриває шлях до Бога. Як стан суб'єктивного досвіду людської особистості теозис розглядається в ісихазмі, який тлумачить його як синергію – взаємодіючу комбінацію енергій людини і Бога. Шлях до пізнання Бога пов'язаний з аскетичною відмовою від світського, а шлях до єднання з Ним – з поєднанням в людині Божественної та людської природи. Послідовники ісихазму вважають, що теозис – це переживання суб'єктивного досвіду людської особистості, синергія – взаємодіюче поєднання енергій людини і Бога. Головне завдання аскези – стягання благодаті. Саме в ній розчиняється воля людини в процесі трансформації людської істоти. Вчення теозису мало вплив на формування теократичної ідеї в культурі Русі, в якій любомудріє відіграє важливу роль в усвідомленні себе як образу Божого. Проаналізувавши погляди представників українського середньовіччя та ранньомодерної доби на шлях духовного становлення людини, авторка доходить висновку, що характерним для них було бачення обоження як наближення людини до Бога через самопізнання й моральне вдосконалення. Теозис – це кінцевий результат на шляху духовного зростання для представників філософської думки середньовіччя та раннього модерну, які глибокого значення надавали здобуттю внутрішнього містичного досвіду та прагнули до стану переживання духовного екстазу як кінцевої мети в містичному прямуванні до обоження.

Ключові слова: самопізнання, обоження, теозис, синергія, благодать, ісихазм.

Міркування про сенс життя та шляхи духовного зростання є споконвіку властивими для людської природи фундаментальними питаннями. Особливо *актуальною* ця тема є в наш час, коли в умовах забезпеченості матеріальними благами людина, намагаючись звільнитись від ілюзій матеріального світу, відчуває нестачу моральних орієнтирів. Це виявляється у своєрідному «духовному голоді», духовних кризах і, як результат, – прагненні до самовдосконалення. На жаль, у життєвих пошуках таких людей іноді виникають хибні орієнтири у вигляді сумнівних релігійних общин та непорядних духовних лідерів, які пропонують легкі шляхи наближення до високих рівнів духовності. Тому і в повсякденному житті, і в науковому світі повсякчас є популярними та актуальними питання, що стосуються дослідження кінцевого результату духовного становлення, зокрема й шляхом здобуття адептами християнської церкви містичного досвіду.

Цьому питанню присвячені чисельні *наукові розвідки* багатьох вчених. Згадаємо деякі з них. Наприклад, В. Бабій розглядає христологічно-пневматологічний аспект вчення про теозис у творах преподобного Симеона Нового Богослова [Бабій, 2013], Є. Чорноморець виявляє теоретичні основи християнсько-неоплатонічної естетики Максима Сповідника [Чорноморець, 2019], А. Глущенко розкриває значення антропології преподобного Максима Сповідника для сучасної православної апологетики [Глущенко, 2013], Г. Неня досліджує містичні досвід і практику в концепції обоження в контексті історико-філософського аналізу традиції ісихазму [Неня, 2007],

О. Лисенко встановлює сутнісні характеристики фаворського світла як смислообразу православного ідеалу людини [Лисенко, 2016].

Мета нашої статті, з якої випливають і *завдання* дослідження, полягає в аналізованні пошуків шляхів рефлексування людини щодо своєї сутності в контексті концепції обоження (теозису). *Наукова новизна* нашої розвідки полягає в тому, що ми плануємо співвіднести бачення духовного зростання, самовдосконалення філософами епохи українського середньовіччя та раннього модерну з доктринальним уявленням про теозис у християнському богослов'ї. Ми *припускаємо*, що християнсько-антропологічні погляди Отців Церкви не зазнали трансформації в поглядах на обоження представників філософсько-релігійної думки досліджуваного нами періоду.

Запропонована розвідка ґрунтується на релігієзнавчому *підході* до вивчення історико-філософських проблем, оскільки філософські питання періоду українського середньовіччя розглядалися в богословських, агіографічних, полемічних та інших пам'ятках християнського змісту. Аналізуючи першоджерела, ми звертались до таких *методів*: текстологічного, контекстуального аналізу джерел, систематизації та логічного узагальнення відомостей з першоджерел та іншого досліджуваного матеріалу, а також до герменевтичного та порівняльно-історичного у зв'язку з аналізом та інтерпретацією текстів, зокрема й священних. Також ми керувались *принципами* конфесійної незаангажованості, об'єктивності та історизму.

Визначаючи життєве призначення людини, митрополит Іларіон (І. Огієнко), зазначав: «Місце Людини в ієрархії Божого світотвору високе й велике. Бо серед усіх творів Бог творить Людину як сотворіння цілком виключне, призначене для особливої великої цілі – панувати в світі й обожнюватись своєю природою. За думкою Творця Людина наділена особливими Дарами Його та особливими способностями, які ясно й сильно відрізняють її від усього іншого сотвореного» [Іларіон, 1954, с. 6]. У цих словах йдеться про обоження, або теозис (грец. Θεωσις від θεός – «бог») – християнське вчення про єднання людини з Богом, залучення тварного в людині до нетварного божественного життя через дію божественної благодаті.

Обоження – це концепція, яка вважається основною у богослов'ї святості. Згідно з нею людина може перейматися Божественними енергіями і єднатися з Богом. Це єднання і є суттю святості. Ще Ориген, вважаючи теозис головною життєвою метою, визначає гідними моральні якості, які відображають в людині ознаки Божого образу: справедливість, помірність, стриманість, мудрість і прагнення до навчання в усій сукупності чеснот, що субстанційно притаманні Богові, а в людині можуть існувати тільки завдяки праці та уподібненню Богові [Дойчик, 2019, с. 151]. Суть обоження богослов вбачав у відновленні людиною в собі Божого образу та його подоби. З цієї причини пізнання, яке є просвітленням розуму божественною мудрістю, супроводжується аскетичною відмовою від пристрастей та світських втіх [Ориген, 2008, с. 217].

Вчення про обоження в початкових формах складається у візантійському богослов'ї в писаннях св. Афанасія Великого і кашпадокійських отців (св. Василя Великого, св. Григорія Богослова і св. Григорія Ніського) у період між Першим і Другим Вселенськими соборами. У праці «Слово про втілення Бога-Слова, і про пришестя Його до нас у плоті» Афанасій Великий, пов'язуючи таїнство обоження з Божим Словом, характеризує його так: «... і Творець оного – саме Боже Слово. Воно воплотилося, щоб ми обожились; Воно явило Себе тілесно, щоб ми здобули собі поняття про невидимого Отця; Воно зазнало наруги від людей, щоб ми наслідували безсмертя. Саме Воно ні в чому не понесло збитків...» [Творення, 1902, с. 260]. А Григорій Богослов, розмірковуючи про любов до Христа, констатує: «Любов, за моїм визначенням, є одностайність, а любов до Бога водночас і шлях до обоження» [Симфонія, 2008, с. 265].

Сенс Боговтілення, значення його в порятунку людини усвідомлюється в полеміці з аріанами. Поєднання в одній Особі протилежних між собою Божественної та людської природ – Боговтілення – відкриває людині шлях до Бога, єднання з Ним. Тобто людина

може стати Богом по благодаті саме тому, що Христос став людиною. Саме за рахунок Божественних енергій відбувається така можливість. Наступною проблемою, поставленою візантійським богослов'ям, була змога сприйняття цих енергій еством і насамперед людською природою.

Важливим для розв'язання цього богословського питання є вчення Діонісія Ареопагіта про благі воління Божі, тобто про Промисел Божий, що призначив тварне до перетворення, спасіння і з'єднання з Божеством – началом, яке вклало в неї блага буття. У праці «Про церковну ієрархію» богослов визначає теозис таким чином: «А обоження – це, наскільки можливо, уподібнення Богові і єднання з Ним» [Дионисий Ареопагит, 2002].

У творіннях преп. Максима Сповідника вчення про стягання Духа Святого отримало впевнений розвиток. Зокрема, християнський подвижник каже про першопочаткову призначеність природи людини до обоження, оскільки прагнення до нього міститься в природному началі людини, її природному логосі: «Надія покликання є безпристрасність [що досягається] у діянні за прикладом [земного] проживання Самого Господа; багатство славного спадку Його для святих є багатство, [поміщене] у знанні істини; безмірна велич могутності Його є обоження, яке буде дароване гідним – воно надприродне і по благодаті звертає причетних до нього з людей у богів» [Прп. Максим Исповедник, 2010, с. 113]. Це і є той образ і подоба Божа, за якою Бог створює людину.

Та спосіб існування людини може суперечити її природному логосу. Це протиріччя бере початок від першородного гріха. Долається воно завдяки взаємопроникненню Божественної і людської природ у Христі. Коли людина слідує за Господом і узгоджує свою волю з природним логосом, то стає причетною до Божества, досягаючи в кінцевому підсумку обоження. Для св. Іоанна Дамаскіна таїнство обоження – це злиття тілесного та божественного за посередництвом Слова: «... це відбулось не внаслідок зміни ества, але внаслідок пов'язаного з домобудівництвом поєднання, розумію: іпостасного, згідно з яким плоть сполучена з Богом Словом нерозривно, і також унаслідок проникнення ества одне в одне, подібно до того, як говоримо і про розжарювання заліза. Бо, подібно до того, як сповідаємо олюднення без зміни та перетворення, так уявляємо і подію обоження плоті» [Прп. Иоанн Дамаскин, 2003, с. 115]. Тобто з цих слів випливає, що в основі розуміння святості св. Іоанном Дамаскіним – вчення про обоження, яке є складовою православної традиції і богословським підґрунтям для вшановування святих.

Слід відзначити, що духовна спадщина Григорія Богослова і Симеона Нового Богослова відображає багатий досвід спілкування з Богом східного християнства. Прикметно, що Григорій Богослов розвивав ідею обоження людини на основі моральних вчинків [Дойчик, 2019, с. 376]. Він каже, що християн характеризують «чистота й невинне очищення як таких, що не знають міри у сходженні та обоженні» [Симфония..., 2008, с. 558]. На кілька століть пізніше від Григорія Богослова Симеон Новий Богослов каже про Бога:

«Ні, він радіє сильно,
Втішається всіяко,
Бачачи нас, людьми народженими,
Але таких, що по благодаті стали
Такими, яким Він

Був і буде за природою» [Прп. Симеон Новый Богослов, 2010, с. 159–160].

Ми бачимо, що його погляди співзвучні з вченням Східних Отців Церкви: завдяки обоженню людина стає «по благодаті» тим, чим Бог є за природою.

Нам імпонує погляд релігійного мислителя ХХ століття Г. Флоровського на бачення доктрини теозису Отцями Східної Церкви. Цікавими є міркування історика-богослова щодо головних ознак «обоження» (саме так дослідник називає теозис) у вченні Святих Отців: «Що має бути головним в житті християнина? Святоотечеська традиція визначає головну мету людського життя як θεοσις [теозис – обоження] <...>

Безсмертя і непорочність – ось, згідно зі Святими Отцями, головні ознаки «обуження» [Флоровський, 2005, с. 52]. На його думку, «обуження» означає особисту зустріч. Це спілкування людини з Богом, за якого Божественна присутність немовби пронизує всю повноту людського існування.

Отже, Східна Церква розвивала доктринальні погляди на єднання з Богом як кінцеву мету відновлення духовного в людській особистості. Зокрема, посилаючись на Василя Великого, Григорій Палама каже: «... нескінченна веселість, перебування в Бозі, уподібнення Богові і крайня межа бажаного – обоження» [Палама, 2006, с. 135]. З вищесказаного випливає те, що теозис – це постійний, вічний процес, результат прийняття людиною Духа Святого і переживання Його в житті Церкви. Він дозволяє християнам особисто відчувати духовні дари, досягати духовних плодів, а також брати участь у таїнствах, які дають життя і співпричетність божественній природі. Внаслідок такого бачення формується та розвивається вчення про переживання Духа Святого, який передбачає чуттєве духовне сприйняття.

Теозис – це перетворення і трансцендування антропологічної реальності, актуальна онтологічна трансформація [Хоружий, 2005, с. 186]. Ідея обоження – як стан особистого досвіду та мета містичного шляху самовдосконалення – активно розвивалась в ісихазмі. Мета теозису – поєднання та взаємодія енергій людини та Бога. Тобто у божественній благодаті цілком розчиняється воля людини.

Нам видаються слушними міркування С. С. Хоружого стосовно головного завдання аскези. Зокрема, вчений вважає, що ним є досягнення стягання благодаті, дія якої стає панівною на вищих етапах. Поступово благодать починає все виразніше домінувати над дією природного, суто людського. Починається справжня трансформація людської істоти. У фіналі, на вищих рівнях Ліствиці, ісихастська аскеза призводить до того, що православна традиція позначає «обоженням», теозисом, досконалим поєднанням людини з Богом у Його енергіях, синергією. Досвід перебування на вищих щаблях Ліствиці, за ісихастами, – це досвід «споглядання Світу Фаворського». Таким баченням, притаманним богослов'ю Григорія Палами і рішенням церковних соборів, засвідчувалося, що аскетичний досвід є дійсно досвідом обоження, який залучає до повного єднання божественного і людського, явленого в особистості Христа. Перетворення на горі Фавор є євангельською священною подією, в якій ісихазм бачить зв'язок, поєднання вузького аскетичного шляху з загальноцерковним, загальнохристиянським [Хоружий, 2005, с. 130–131]. Отже, важливим аспектом ісихазму є бачення ним обоження людини як синергії.

Слід відзначити, що обоження відбувається двома шляхами. Зокрема, апофатичний метод (обоження силою Святого Духа) – це містичний екстаз, мета якого – не богопізнання, а об'єднання з божественними Променями. Шлях катафатичного методу – протилежний: повернення від Причини до земного світу через позитивні міркування про Бога. Божественне сходження до людей є шляхом ствердження. Боговтілення, тобто сходження Божества в Силах Богоявлення, в якому найкраще відображається Причина, є позитивним шляхом [Боброва, 2014, с. 9].

Отже, духовне сходження людини полягає в синергійному об'єднанні з Божественними енергіями, внаслідок чого відбувається зростання останніх у Божу подобу. Наслідком цього процесу є повне розкриття людської особистості. Відповідно під час теозису будується новий «енергійний образ» людини, в якому вона більше не розглядається як замкнена на собі субстанція, а існує у спрямуванні до Бога і у зв'язку з Ним. Прикметно, що при наближенні людини до Бога все більш властивим для неї стає Його Ім'я, яке вона починає все більше втілювати в собі. Далі повне відділення Імені від людини призводить до її знищення та перетворення на ніщо [Сідоріна, 2014, с. 52].

Зауважимо, що на Русь вчення про теозис потрапляло через переклади творів Афанасія Великого, Василя Великого, Григорія Богослова, Діонісія Ареопагіта, Іоанна Дамаскіна та інших візантійських церковних авторів. Їхні праці стали «теоретичною» базою шанування святих [Європа святих, 2018, с. 56].

Нам імпонує позиція О. Б. Киричка щодо формування теократичної ідеї в культурі Русі. Зокрема, вчений підкреслює, що на такі уявлення мала вплив концепція теозису та христологічний догмат [Киричок, 2017, с. 21]. Любомудріє, передбачаючи як аскетичне вдосконалення, так і смиренне служіння людям за покликом і волею Бога, відіграє важливу роль в осягненні себе як образу Божого та в досягненні подоби Божої, або обоженні [Дойчик, 2019, с. 184]. Прикметно, що для християнина-книжника Давньої Русі процес теозису виглядав таким чином: «слово (людське) → Слово-Логос (божественне)». Зауважимо, що «Слово-Логос» у цьому розумінні є одним із проявів енергетичних еманцій Бога у світі, тобто має енергетичну природу [Бацевич, 2000, с. 147]. Процесом пізнання, який є необхідною складовою теозису, вважалося тлумачення істини, вираженої в Логосі. Світ сприймався як книга, що містить заповідану Богом істину, яку людина повинна зрозуміти. Саме тому в давньоруському стилі мислення домінує «пізнавальне» бачення світу. Таке розуміння слова проглядається у творах алегоричного характеру давньоруських книжників (митрополита Іларіона, Кирила Туровського, Климента Смолятича та ін.).

Наприклад, Кирило Туровський у слові «Про Розслабленого» вкладає у уста Христа ідею щодо єднання божественного та людського: «Аз бых человек, да богомъ человека сътворю, рѣх бо: Бози будутъ и сынове вышняго вси» [Туровский, 1959, с. 333]. У «Повісті про безпечноного царя та його мудрого радника» єпископ, пояснюючи алегоричний образ гарного та високого чоловіка, зауважує: «Зѣло же высокъ есть, – понеже сынъ сѣй божий, съшедый с небесе и воплотися нашего ради спасения, и бысть человек, да человека обожить» [Туровский, 1956, с. 351]. Климент Смолятич великого значення надавав культу Софії Премудрості. У «Посланні пресвітеру Фомі», він, кажучи про поєднання Божого (Премудрості) та тілесного (людства), зазначає: «Премудрость – це божество, а храм – людство, бо, як у храм, вселився Бог у плоть людську...» [Смолятич, 2002, с. 155]. Отже, книжники Київської Русі – так само, як і візантійські та південно-слов'янські книжники – сприймали слово більше як спосіб символізації світу та за допомогою «розумної» молитви – містичного злиття з Богом.

Відзначимо, що з позиції співвідношення Бога і людини українські гуманісти проблему самопізнання тлумачать як шлях самореалізації та обоження, досягнення духовної стійкості та свободи, щастя в житті, звільнення від морального зла. Зі шляхом самопізнання також пов'язане акцентування ролі серця як осередку душевного життя людини та рушійної сили, що визначає цей шлях перетворення [Дойчик, 2004, с. 5].

Щодо прихильності представників української філософської думки кінця XVI – початку XVII ст. до ідей ісихазму та неоплатонізму слід відзначити: на ідеї неоплатонізму спиралась М. Смотрицький, К.-Т. Ставровецький, А. Зизаній, К. Сакович; а позицій філософії ісихазму дотримувались, зокрема, Іов Почаївський, Іов Княгинецький, Ісайя Косинський і найбільше – Іван Вишенський. Прикметно, що, оскільки і неоплатонізм, і ісихазм суттєво збігаються в питанні про необхідність для теозису свободи волі людини, то його здійснення потребує від людини якомога більших виявів свободи волі. Отже, ми бачимо, що, як справедливо зазначає О. Кендус, у релігійних поглядах представників українського духовенства прослідковуються ідеї гуманізму, пов'язані зі звеличенням людини [Кендус, 2010, с. 73].

На підтвердження наших міркувань зауважимо: П. Кралюк зазначає, що для Мелетія Смотрицького формування гуманізму є процесом духовного вдосконалення, який базується на християнських цінностях. Про це свідчить таке звернення богослова до церковнослужителів: «А тому годилося б вам, як синомъ світла, справувати, у всіляких добротинствах, у справедливості і в правді постачати, що є миле Богові, і негідними вчинками себе з п'ятою не єднати, а їх швидше карати» [Смотрицький, 1987, с. 88]. Адже головною метою формування гуманістичних тенденцій є пробудження духовності, наслідком якої є розвиток у людини суб'єктності [Кралюк, 2007, с. 5]. Також фактично ідентичними для ісихастів і неоплатоніків є надання глибокого значення внутрішньому

містичному досвіду та бачення стану екстазу як найбільш повного прояву, межі містичного духовного шляху до теозису [Клецова, 2003, с. 43–44].

Зокрема, світоглядні позиції Г. Смотрицького з ісихазмом єднає те, що він проповідує необхідність самозаглиблення під час молитви. Адже засобом зближення людини з Богом, шляхом до «відкриття» у собі внутрішньої людини, яка є відображенням Бога, є зосереджена молитва на самоті [Левченко, 2018, с. 187]. А обоження людини починається зі споглядання нетварного Світа. Богослов дає такі настанови на шляху духовного зростання: «... наслідуй незмінно святому прикладу у світлоцвітній своїй молодості, і справляй храма свого тілесного, щоб став прибутком Святому Духу» [Смотрицький, 1587].

Іван Вишенський вважав, що метою життя є єднання людини з Богом, її індивідуальне спасіння, теозис. Вона досягається в процесі прагнення людини до Бога, духовної активності на шляху до морального самовдосконалення [Сандига, 2007, с. 125]. «Прийнявши духа святого, всі відають уже все, і безпечно проповідують таїнство віри, і управляють, приводячи з невір'я до віри, людським спасінням», – таким, на думку Івана Вишенського, є життя тих, хто пізнав теозис [Вишенський, 1986, с. 64–65].

Кирило Транквіліон-Ставровецький наголошував, що суть моральної досконалості полягає в ошляхетненні розумом, а не в запереченні бажань релігійними приписами. Звеличуючи «розумну душу», він каже, що «Бог світло нам мудрісне всім щедро дарує...» [Транквіліон-Ставровецький, 1988, с. 300].

Впливовий полеміст, український культурний і церковний діяч XVI – XVII ст. Захарія Копистенський характеризує грецьку Церкву наступним чином: «... благодать тежь, то есть ласка Божая и дѣйство Пресвятого Духа отъ церкве святой всходней, отъ святителейъ и іереевъ въ ней Божихъ не отступила, и святости, то есть тайны еи нѣ въ чомъ уменьшена не поносятъ» [Копыстенский, 1878, с. 835]. Ці слова свідчать про прихильність церковного діяча до грецької філософської думки. Ознайомившись з творчою спадщиною богослова, ми погоджуємося з твердженням І. П. Мозгового про те, що Захарія Копистенський здійснив теоретичне обґрунтування необхідності освоєння православними греко-римської філософії. Водночас ця обставина сприяла формуванню у православних богословів об'єктивності в баченні того, який вплив справляє неоплатонізм на християнство [Мозговий, 2009, с. 28].

Отже, ми розглянули погляди представників філософської думки східноцерковної традиції в історичному контексті на таїнство теозису як граничну подію на шляху самовдосконалення і прослідкували позиції релігійних діячів Українського Середньовіччя та раннього модерну щодо догматично-патристичного бачення священнодійства обоження. Проаналізувавши погляди представників середньовічного періоду та ранньомодерної доби, які проживали на теренах сучасної України, щодо шляху духовного становлення людини в контексті доктринальних уявлень про теозис у християнському богослов'ї, доходимо *висновку*: характерним для них, як і для християнсько-антропологічних уявлень Отців Церкви, було бачення обоження у вигляді наближення людини до Бога через моральне вдосконалення та самозаглиблення – саморефлексію. Концепція теозису вважається основною для богослов'я святості та є головною життєвою метою людини. Полягає вона у відновленні адептом християнства в собі Божого образу та Його подоби. Духовні пошуки з метою пізнання Бога ототожнюються з аскетичною відмовою від пристрастей та світських втіх. Злиття Божественної та людської природи відкриває шлях до єднання з Богом, оскільки, відповідно до догм Східної Церкви, теозис є кінцевою метою відновлення духовного в людині. Як стан суб'єктивного досвіду людської особистості обоження розглядається в ісихазмі, який тлумачить його як синергію – взаємодіюче поєднання енергії людини і Бога. Головне завдання аскези – стягання благодаті, у якій розчиняється воля людини в процесі трансформації людської істоти. В осягненні себе як образу Божого важливу роль відіграє любоводіє. Обоження є кінцевим результатом на шляху самопізнання для представників філософської думки епохи середньовіччя та

раннього модерну, які глибокого значення надавали внутрішньому містичному досвіду та прагнули до стану переживання духовного екстазу як граничної межі містичного шляху до теозису.

Дослідивши першоджерела та наукові розвідки сучасників, ми встановили, що гіпотеза нашого дослідження підтвердилась: наслідуючи патристичну традицію, посилаючись на неї у своїх богословських творах, керуючись у церковному служінні, представники української філософської думки середньовіччя та раннього модерну розглядають теозис як таїнство найближчого онтологічного поєднання з Божим еством через Божу благодать. У подальших наукових пошуках плануємо поглибити дослідження станів переживання містичного досвіду представниками розглядуваного у статті історичного періоду.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Бабій В. М. Вчення про теозис (обоження) у творах преподобного Симеона Нового Богослова: христологічно-пневматологічний аспект: автореф. дис. канд. богосл. наук. К.: Православ. богосл. акад. Укр. Православ. Церкви Київ. Патріархату, 2013. 22 с.

Бацевич Ф. Шляхи розвитку філософії мови у східних слов'ян: візантійські та південнослов'янські впливи. *Проблеми слов'янознавства*. 2000. Вип. 51. С. 143–148.

Боброва А. Парадокс пізнання Бога у Діонісія Ареопагіта: апофатика й катафатика, знання та незнання. *Матеріали Міжнародної наукової конференції «Дні науки філософського факультету – 2014», від 15–16 квітня 2014 р.* К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2014. Ч. 1. С. 7–10.

Вишенський І. Твори. Київ: Дніпро, 1986. 247 с.

Глушченко А. Значення антропології преподобного Максима Исповедника для сучасної православної апологетики. *Киевская духовная академия и семинария*. К.: Издательский отдел Украинской Православной Церкви, 2013. 295 с.

Дионисий Ареопагит. Сочинения. Толкования Максима Исповедника [Электронный ресурс] / пер. и пред. Г. М. Прохорова. СПб.: Алетейя, 2002. 854 с. URL: https://azbyka.ru/otechnik/Dionisij_Areopagit/sochinenija/3#note1017_return.

Дойчик М. Етико-антропологічні ідеї Українського ренесансного гуманізму (кінець XVI – перша третина XVII ст.): автореф. дис. канд. філософ. наук: 09.00.05. К.: Київ. нац. ун-т імені Т. Шевченка, 2004. 20 с.

Дойчик М. Ідея гідності: від античності до модерну (історико-філософський аналіз): дис. д-ра філос. наук: 09.00.05. Дніпро: Дніпров. нац. ун-т імені О. Гончара, 2019. 530 с.

Европа святых. Социальные, политические и культурные аспекты святости в Средние века / отв. ред. С. Яцык. СПб.: Алетейя, 2018. 324 с.

Іларіон. Обоження Людини. Ціль людського життя. Богословська студія. Вінніпег: Українське Наукове Богословське Товариство, 1954. 96 с.

Кендус О. Саморефлексія особистості у філософсько-релігійному світогляді представників українського кліру. *Соціогуманітарні проблеми людини*. 2010. № 4. С. 71–79.

Киричок О. Писемність Київської Русі як політичний феномен (історико-філософський аналіз): автореф. дис. д-ра філос. наук: 09.00.05. К.: Ін-т філософії імені Г. С. Сковороди НАН України, 2017. 35 с.

Клецова С. Традиції містицизму в контексті української християнської філософії кінця XVI – початку XVII ст. *Наука. Релігія. Суспільство*. 2003. № 4. С. 40–45.

Копыстенский З. Палинодія. *Русская историческая библиотека, издаваемая Археограф. комис. Т. 4: Памятники полемической литературы в Западной Руси. Кн. 1*. СПб.: Тип. и хромолитогр. А. Граншеля, 1878. С. 313–1200.

Кралюк П. М. Мелетій Смотрицький і українське духовно-культурне відродження кінця XVI – початку XVII ст. Острог: Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2007. 208 с.

Левченко Н. Біблійна герменевтика в давній українській літературі. Харків: Майдан, 2018. 392 с.

Лисенко О. В. «Фаворське світло» як смислообраз православного ідеалу людини: автореф. дис. канд. філос. наук: 09.00.11. Житомир: Житомир. держ. ун-т імені І. Франка, 2016. 16 с.

Мозговий І. П. Неоплатонізм і патристика, або Світло в приємах великої цивілізації. Суми : ДВНЗ «УАБС НБУ», 2009. 471 с.

Неня Г. О. Містичні досвід і практика в концепції обоження (історико-філософський аналіз традиції ісихазму): автореф. дис. канд. філос. наук: 09.00.05. К.: Ін-т філософії імені Г. С. Сковороди НАН України, 2007. 15 с.

Ориген. О началах. СПб.: Амфора (Александрійская библиотека), 2008. 320 с.

Палама Г. Сто пятьдесят глав. Краснодар: Текст, 2006. 224 с.

Преподобный Иоанн Дамаскин. Точное изложение Православной веры. Москва: Издательство Сретенского монастыря, 2003. 162 с.

Преподобный Максим Исповедник. Вопросы и недоумения / пер. с древнегреч. Д. А. Черноглазова; сост., предисл., комм. и науч. ред. Г. И. Беневича; отв. ред. Д. А. Поспелов. М.: Пустынь Новая Фиваида Афонского Русского Пантелеимонова монастыря, 2010. 488 с.

Преподобный Симеон Новый Богослов. Прииди, Свет Истинный. Избранные гимны. СПб.: Издательство Олега Абышко, 2010. 224 с.

Сандига О., Клецова С. Екологічна інтенція двох парадигм в українській філософії кінця XVI – початку XVII ст. *Мультиверсум*. 2007. Вип. 60. С. 124–134.

Симфония по творениям святителя Григория Богослова / ред.-сост.: Т. Н. Терещенко. М.: Даръ, 2008. 608 с.

Сідоріна Є. Філософський досвід осмислення людини в ісихазмі. *Матеріали Міжнародної наукової конференції «Дні науки філософського факультету – 2014», від 15–16 квітня 2014 р.* К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2014. Ч. 1. С. 50–53.

Смолятич К. Послання, написане Климентієм, митрополитом руським, священнику Фомі і розтлумачене Афанасієм-монахом. *Золоте слово. Хрестоматія України-Русі епохи Середньовіччя IX-XV століть*. К.: Аконті, 2002. С. 153–157.

Смотрицький Г. Ключ Царства Небесного [Електронний ресурс]. Острог, 1587. URL: <http://litopys.org.ua/suspil/sus11.htm>.

Смотрицький М. Тренос, або Плач єдиної святої помісної апостольської Східної Церкви з поясненням догматів віри, початково з грецької на слов'янську, а тепер зі слов'янської на польську перекладений Теофілом Ортологом, тієї ж Святої Східної Церкви сином. *Українська література XVII ст.* К.: Наукова думка, 1987. С. 67–107.

Творения иже во святыхъ отца нашего Афанасія Великаго Архієпископа Александрійскаго. Часть первая. Изданіе второе исправленное и дополненное. Свято-Троицкая Сергієва Лавра. Сергіев Посад: Собственная типографія, 1902. 472 с.

Транквіліон-Ставровецький К. Зерцало богословія. Українська поезія XVII століття (перша половина). Антологія. К.: Рад. Письменник. 1988. 360 с.

Туровский К. Повесть Кирила многогрѣшнаго мниха к Василию игумену Печерському о бѣлоризцѣ челоуѣцѣ, и о мнишьствѣ, и о души, и о покаянии. *Труды Отдела древнерусской литературы: т. 12* / отв. ред. И. П. Еремин. М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1956. С. 348–354.

Туровский К. Того же грѣшнаго мниха слово о раслабленѣмъ, от бытия и от сказанія евангелскаго, в неделю 4 по пасцѣ. *Труды Отдела древнерусской литературы: т. 15* / отв. ред. Д. С. Лихачев. М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1958. С. 331–335.

Флоровский Г. Восточные отцы Церкви. М.: АСТ, 2005. 640 с.

Хоружий С. Очерки синергийной антропологии. М.: Институт философии, теологии и истории св. Фомы, 2005. 408 с.

Чорноморець Є. М. Теоретичні основи християнсько-неоплатонічної естетики Максима Сповідника: історико-філософський аналіз: автореф. дис. канд. філос. наук: 09.00.05. К.: Нац пед. ун-т імені М. П. Драгоманова, 2019. 19 с.

Гудзенко Олена Георгіївна

кандидатка філософських наук, доцентка кафедра філософії та релігієзнавства
Східноєвропейський національний університет імені Л. Українки
п-кт Волі, 13, Луцьк, 43025
E-mail: olena.gudzenkooo@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2028-7697>

Стаття надійшла до редакції: 22.05.2020

Схвалено до друку: 18.06.2020

**PATH OF SPIRITUAL DEVELOPMENT IN PHILOSOPHICAL AND RELIGIOUS
VIEWS OF THE UKRAINIAN MIDDLE AGES AND THE EARLY MODERNISM
REPRESENTATIVES IN THE CONTEXT OF THE DOCTRINE OF THEOSIS**

Hudzenko Olena G.

PhD in Philosophy, Associate Professor of the Department of Philosophy
and Religious Studies
Lesya Ukrainka Eastern European National University
13, Voli Ave, 43025, Lutsk, Ukraine
E-mail: olena.gudzenkooo@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2028-7697>

ABSTRACT

In the article the author tries to analyze the vision of the path of spiritual formation in the philosophical and religious views of the Ukrainian Middle Ages and the early modernism representatives in the context of the doctrine of theosis. It is noted that the doctrine of deification is considered fundamental to the theology of holiness. Theosis, the idea of which is to renew the image and the likeness of God in a person, is the main goal of life from the standpoint of the Eastern Church. After all, the combination of the Divine and human natures opens the way to God for a person. As a state of subjective experience of a human person, theosis is considered in hesychasm, which interprets it as synergy - an interacting combination of energies of man and God. The path to the development of knowledge about God is connected with the ascetic rejection from the worldly life, and the path to the union with Him is connected with the union of the Divine and human natures in a person. Followers of hesychasm believe that theosis is the practice of the subjective experience of a human person; synergy is the interacting combination of the energy of man and God. The main task of austerity is the attainment of divine grace. It dissolves the will of man in the process of a human being transformation. The doctrine of theosis had an impact on the formation of the theocratic idea in the culture of Kiev Rus, in which love of wisdom played an important role in human understanding themselves as the image of God. Analyzing the views of the Ukrainian Middle Ages and early modernism representatives on the path of spiritual development of man, the author concludes that they were characterized by the vision of deification as a person's approach to God through self-exploration and moral improvement. Theosis is the final result on the path of spiritual growth for the representatives of the Middle Ages and early modernism philosophical conception, who attached great importance to gaining inner mystical experience and sought to experience spiritual ecstasy as the ultimate goal in the mystical path to deification.

Key words: self-exploration, deification, theosis, synergy, grace, hesychasm.

REFERENCES

- Babiy, V. (2013). *The Doctrine of Theosis (Deification) in the Works of St. Simeon the New Theologian: Christological and Pneumatological Aspect*. (PhD Thesis). Kyiv: Kyiv Orthodox Theological Academy of the Ukrainian Orthodox Church of the Kyiv Patriarchate. (In Ukrainian).
- Batsevych, F. (2000). Ways of Development of Philosophy of Language in Eastern Slavs: Byzantine and South Slavic Influences. *Problems of Slavic Studies*, 51, 143–148. (In Ukrainian).

- Bobrova, A. (2014). The Paradox of Knowing God in Dionysius the Areopagite: Apophatics and Cataphatics, Knowledge and Ignorance. In *The Days of Science of the Faculty of Philosophy (Kyiv, April 15–16): Intern. Conference Proceedings (Part 1, pp. 7–10)*. Kyiv: Kyiv University Publishing and Printing Center. (In Ukrainian).
- Chornomorets, E. M. (2019). *Theoretical Foundations of Christian Neoplatonic Aesthetics of Maximus the Confessor: Historical and Philosophical Analysis*. (PhD Thesis). Kyiv: National Pedagogical Dragomanov University. (In Ukrainian).
- Creativity of the Saints of Our Father Athanasius the Great, Archbishop of Alexandria (Part 1, 2nd edition)*. (1902). Sergiyev Posad: Holy Trinity St. Sergius Lavra, Own Publishing House. (In Russian).
- Dionysius the Areopagite. (2002). *Writings on the Church Hierarchy (With Interpretations of Maxim the Confessor)*. (G. M. Prokhorov, Trans.). Saint Petersburg: Aleteia. Retrieved from https://azbyka.ru/otechnik/Dionisij_Areopagit/sochinenija/3#note1017_return.
- Doichyk, M. (2019). *The Idea of Dignity: from Antiquity to Modernity (Historical-Philosophical Analysis)*. (Doctoral Thesis). Dnipro: Oles Honchar Dnipro National University. (In Ukrainian).
- Dojchyk, M. (2004). *Ethic-anthropological Ideas of Ukrainian Renaissance Humanism (the End of the XVI – One Third of the XVII Centuries)*. (PhD Thesis). Kyiv: Taras Shevchenko National University. (In Ukrainian).
- Florovsky, G. (2005). *Eastern Fathers of the Church*. Moscow: AST. (In Russian).
- Glushchenko, A. (2013). *The Importance of the Anthropology of the Monk Maximus the Confessor for Modern Orthodox Apologetics*. Kyiv: Publishing Department of the Ukrainian Orthodox Church. (In Russian).
- Hilarion. (1954). *Deification of Human. The Purpose of Human Life. Theological Studio*. Winnipeg: Ukrainian Scientific Theological Society. (In Ukrainian).
- Kendus, O. (2010). Self-reflection of Personality in the Philosophical and Religious Worldview of the Ukrainian Clergy. *Socio-humanitarian Problems of Human*, 4, 71–79. (In Ukrainian).
- Khoruzhiy, S. (2005). *Essays on Synergistic Anthropology*. Moscow: Institute of Philosophy, Theology and History of St. Thomas. (In Russian).
- Kletsova, S. (2003). Traditions of Mysticism in the Context of Ukrainian Christian Philosophy of the Late XVI – Early XVII Centuries. *Science. Religion. Society*, 4, 40–45. (In Ukrainian).
- Kopystensky, Z. (1878). Palinodia. In *Russian Historical Library, published by the Archaeographic Commission (Vol. 4. Monuments of Polemic Literature in Western Russia, Book 1, pp. 313–1200)*. Saint Petersburg: A. Tranchel's Publishing and Chromolithography House. (In Russian).
- Kralyuk, P. M. (2007). *Meletius Smotrytsky and the Ukrainian Spiritual and Cultural Revival of the Late XVI – Early XVII Centuries*. Ostrog: Ostroh Academy National University Publishing House. (In Ukrainian).
- Kyrychok, O. (2017). *Writing of Kyiv Rus as a Political Phenomenon (Historical and Philosophical Analysis)*. (Doctoral Thesis). Kyiv: H. S. Skovoroda Institute of Philosophy of the National Academy of Sciences of Ukraine. (In Ukrainian).
- Levchenko, N. (2018). *Biblical Hermeneutics in Ancient Ukrainian Literature*. Kharkiv: Mайдan. (In Ukrainian).
- Lysenko, A. (2016). *The “Tabor Light” as a Semantic Orthodox Ideal of Man*. (PhD Thesis). Zhytomyr: Zhytomyr State University named after Ivan Franko. (In Ukrainian).
- Mozhovyy, I. P. (2009). *Neoplatonism and Patristics, or Light in the Twilight of Great Civilization*. Sumy: Ukrainian Academy of Banking of the National Bank of Ukraine. (In Ukrainian).
- Nenya, H. (2006). *The Mystic Experience and Practice in the Concept of Goddening (the Historic and Philosophical Analysis of the Hesychasm Tradition)*. (PhD Thesis). Kyiv: The Institute of Philosophy named after H. S. Skovoroda of the National Academy of Sciences of Ukraine. (In Ukrainian).
- Origen. (2008). *On the Beginnings*. Saint Petersburg: Amphora (Library of Alexandria). (In Russian).
- Palamas, G. (2006). *One Hundred and Fifty Chapters*. Krasnodar: Text. (In Russian).

- Rev. John of Damascus. (2003). *The Exact Statement of the Orthodox Faith*. Moscow: Sretensky Monastery's Publishing House. (In Russian).
- Rev. Maxim the Confessor. (2010). *Questions and Perplexities*. (D. A. Chernoglazov, Trans.). Moscow: Deserts of the New Athenian Russian Panteleimon Monastery. (In Russian).
- Rev. Simeon New Theologian. (2010). *Come, True Light: Selected Hymns*. Saint Petersburg: Oleg Abyshko's Publishing House. (In Russian).
- Sandyga, O., & Kletsova, S. (2007). Ecological Intention of Two Paradigms in the Ukrainian Philosophy of the End of the 16th – the Beginning of the 17th Centuries. *Multiversum*, 60, 124–134. (In Ukrainian).
- Sidorina, E. (2014). Philosophical Experience of Human Comprehension in Hesychasm. In *The Days of Science of the Faculty of Philosophy (Kyiv, April 15–16): Intern. Conference Proceedings (Part 1, pp. 50–53)*. Kyiv: Kyiv University Publishing and Printing Center. (In Ukrainian).
- Smolyatych, K. (2002). The Message was Written by Clement, Metropolitan of Russia, to the Priest Tommy and Interpreted by the Monk Athanasius. In *The Golden Word. Textbook. Ukraine-Russia of the Middle Ages IX – XV Centuries* (pp. 153–157). Kyiv: Aconite. (In Ukrainian).
- Smotrytsky, G. (1587). *The Key to the Kingdom of Heaven*. Ostrog. Retrieved from <http://litopys.org.ua/suspil/sus11.htm>. (In Ukrainian).
- Smotrytsky, M. (1987). Trenos, or Lamentation of the Only Holy Local Apostolic Eastern Church with an Explanation of the Dogmas of the Faith, First Translated from Greek into Slavic, and Now from Slavic into Polish by Theophilus Orthologus, the Son of the Same Holy Eastern Church. In *Ukrainian literature of the XVII century* (pp. 67–107). Kyiv: Naukova dumka. (In Ukrainian).
- Tereshchenko, T. N. (Ed.). (2008). *Symphony on the Creations of St. Gregory the Theologian*. Moscow: Dar. (In Russian).
- Tranquillon-Stavrovetsky, K. (1988). Mirror of Theology. In *Ukrainian Poetry of the XVII Century: Anthology (First Half)*. Kyiv: Radianskyi Pysmennyk. (In Ukrainian).
- Turovsky, K. (1956). The Story of Cyril the Sinful Monk to Vasily the Hegumen Pechersky about a Man in a White Robe, and About Monasticism, and About the Soul, and About Repentance. In D. S. Likhachev (Ed.), *Works of the Department of Old Russian Literature* (Vol. 12, pp. 348–354). Moscow; Leningrad: Publishing House of the Academy of Sciences of the USSR. (In Russian).
- Turovsky, K. (1958). The Same Sinful Monk is a Word about the Relaxed, from Being and from the Evangelic Tales, in Week 4 after Easter. In D. S. Likhachev (Ed.), *Works of the Department of Old Russian Literature* (Vol. 15, pp. 331–335). Moscow; Leningrad: Publishing House of the Academy of Sciences of the USSR. (In Russian).
- Vyshensky, I. (1986). *Works*. Kyiv: Dnipro. (In Ukrainian).
- Yatsyk, S. (Ed.). (2018). *Europe of Saints. Social, Political and Cultural Aspects of Holiness in the Middle Ages*. Saint Petersburg: Aletheia. (In Russian).

Article arrived: 22.05.2020

Accepted: 18.06.2020